

ДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

УДК 903'16(477.86-21Бучач)

Яна Яковишина,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу археології
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ

Іван Кладочний,
директор Заривинецької гімназії
Бучацької міської ради

ТРИПІЛЬСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ПОБЛИЗУ м. БУЧАЧ

У статті розглянуто археологічні знахідки, а саме керамічні вироби, знайдені при поверхневому огляді на кількох пунктах північніше від м. Бучач у Тернопільській обл. Всі вони розташовані по течії р. Стрипи, на лівому її березі. Матеріали репрезентують спільноту Кукутень-Трипілля на різних етапах її існування. Зроблено спробу встановлення відносної хронології цих пам'яток.

Ключові слова: Кукутень-Трипілля, кераміка, антропоморфна пластика, поселення, посуд.

Впродовж останніх 20 років у Заривинецькій гімназії Бучацької міської ради сформувалась невелика збірка трипільських матеріалів (керамічні та крем'яні вироби), зібрана учнями на орних полях навколишніх населених пунктів. Наявність цих знахідок дозволяє розширити карту трипільських пам'яток регіону та додає нових деталей до питання розселення носіїв трипільських традицій. Під час опрацювання матеріалів, було організовано виїзд на місце, оглянуто й локалізовано місця, де колись знайдено артефакти, зауважено наявність нових трипільських матеріалів на полях у цих місцевостях.

Метою публікації є огляд трипільських пам'яток у м. Бучач і в найближчих населених пунктах, розташованих північніше, для визначення їхньої відносної хронології, а також введення в науковий обіг матеріалів, а саме трипільських керамічних виробів, які зберігаються у Заривинецькій гімназії Бучацької міської ради.

Об'єднавши вже відомі дані з новими матеріалами, доповнимо карту трипільських пам'яток мікрорегіону, та спробуємо визначити їхню відносну хронологію. На двох пунктах – Бучач I та Підзамочок I проведені розкопки (Ситник 1993; Ситник, Ягодинська 2003; Чорновол, Рижов, Осаульчук 2005; Ситник, Ягодинська 2012), інші – відомі за підйомним матеріалом.

Бучач. Пам'ятка з двома різночасовими трипільськими верствами Бучач I розташована на горі Федір, що на лівому березі р. Стрипи, майже в самому центрі міста. Течія ріки в цьому місці утворює видовжений із заходу на схід високий мис (рис. 1, 1).

Пункт відкрив у 1922 р. керівник кафедри доісторичної археології та праісторії Львівського університету Леон Козловський та відніс до кошиловецької групи Трипілля (Kozłowski 1924, s. 136). Досліднику не вдалося сепарувати трипільські об'єкти від жител культури Лука-Райковецька (Kozłowski 1930, s. 42), через що у літературі довгий час панувало хибне враження про характер трипільських жител на пам'ятці (Яковишина 2008, с. 25). У 1952 р. шурфування тут проводили Ігор Свешніков та Валентина Кравець (спільна експедиція Львівського історичного музею та Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ)) (Кравець 1952; Кравець 1955, с. 133-136). А пізніше, у 1987 р., відбулися рятівні розкопки на місці будівельних робіт Олександром Ситником та Мариною Ягодинською від Тернопільського краєзнавчого музею (Ситник, Ягодинська 2012, с. 187). Під час останніх досліджень встановлено, що на пам'ятці три культурні шари – етап Трипілля VI-VII (заліщицька група), етап Трипілля СII та верхній ранньослов'янський шар, який частково перекриває шар Трипілля, а частково прорізає його в місцях заглиблених чотирикутних жител. Л. Козловський у свій час витлумачив ранньослов'янські

печі-кам'янки як трипільські (Ситник 1993, с. 17). Матеріал з пам'ятки частково опубліковано авторами розкопок. На сьогодні він зберігається у Тернопільському краєзнавчому, Львівському історичному та Краківському археологічному музеях.

Підзамочок. Трипільська пам'ятка Підзамочок I займає північно-західні околиці с. Підзамочок (рис. 1, 2). На початку 2000-х рр. частина поселення попала у зону будівництва об'їзної дороги навколо м. Бучач. У зв'язку із загрозою руйнування пам'ятки будівельними роботами, були проведені розкопки НДЦ «Рятівна археологічна служба». Дослідження охопили північну її частину, під час робіт відкрито дві площадки та яму трипільського часу (Чорновол, Рижов, Осаульчук 2005, с. 218-219).

Поселення займало схили видовженого у північно-західному напрямку мисоподібного плато, яке обмежене з заходу долиною р. Стрипи, з північного сходу – балкою з плавними схилами, з півночі – річищем потічка, що тече зі сходу на захід з села Звенигород і впадає у річку Стрипу з лівого берега. Частково, північно-східний схил мису знищений місцевим кар'єром з добування каменю.

Розпис на керамічних виробах з пам'ятки не зберігся, що значно ускладнює визначення відносної хронології пункту. Автори дослідження припускають, що поселення відноситься до етапу Трипільля VI-VII, проте велика кількість керамічних фрагментів із заглибленим орнаментом та наявність посуду на піддонах схиляє до думки, що поселення дещо ранішого часу і, можливо, репрезентує етап Трипільля VI. Крім того, в кількох кілометрах від цього місця знаходиться пам'ятка етапу VI-VII Бучач I і її керамічний комплекс суттєво відрізняється від матеріалів Підзамочка I.

Рукомиш. Трипільська пам'ятка поблизу м. Бучач під назвою «Рукомиш» фігурує в літературі 1920-х рр., проте місце її точної локалізації не вказано, а матеріал, знайдений на поселенні, залишився неопублікованим (Archiwum... 1924, s. 198; Черниш 1981, с. 238).

Впродовж 2010-х рр. в ур. Левада, що розташоване південніше села на протилежному лівому березі р. Стрипа (рис. 1, 3), місцеві школярі натрапляли на знахідки трипільського часу і приносили їх до Заривинецької гімназії. На сьогодні неможливо визначити, чи відкритий у 1920-х рр. пункт і пункт в ур. Левада це одна пам'ятка, чи дві різні.

Урочище займає витягнутий зі сходу на захід мис, утворений течією ріки. Більша його частина піддається оранці, що і дозволило віднайти трипільські матеріали. Західна частина мису обмежена річищем Стрипи, а східна тягнеться до кар'єру з видобутку каменю в с. Звенигород, де місцеві мешканці також натрапляють на трипільську кераміку. Ймовірно, це одне поселення.

Серед матеріалів, зібраних у 2010-х рр. в ур. Левада, найкраще збереженими є фрагмент тулуба невеликої біноклеподібної посудини (рис. 2, 1) та перемичка з вертикально просвердленим вушком від біноклеподібної посудини (рис. 2, 2); фрагмент невеликої сферичної посудини із вертикально просвердленим вушком (рис. 2, 3).

У збірці присутні три антропоморфні статуетки, на яких зупинимось докладніше.

1. Фрагмент статуетки (від талії до стегон) (рис. 2, 4). Висота – 3,7 см. Талія різко переходить у широкі гострі стегна, низ живота помітно округлий. Верх живота та сідниці пошкоджені сколами. Поверхня палевого кольору, на сколах – сіра. Подібна за морфологією знахідка відома з пам'ятки Черленівка етапу VI-VII (Яковичина 2023, рис. 11, 4).

2. Фрагмент жіночої статуетки (від талії до колін) (рис. 2, 5). Висота – 4,5 см. Талія плавно переходить в широкі округлі стегна з помірно вираженою стеатопігією. Спереду фігурку підперезує пояс, переданий заглибленою лінією. Вертикальна заглиблена лінія передає лоно та розділення ніжок. Сідниці округлі, помітно виступають у профілі. Ноги і сідниці розділені вертикальною заглибленою лінією. Ноги сформовано у вигляді однієї суцільної конічної ніжки, її закінчення обламано. Поверхня виробу палевого кольору. Подібна морфологія фігурок притаманна пам'яткам Трипільля етапів VI та VI-VII.

3. Фрагмент жіночої статуетки (нижня частина виробу від грудей) (рис. 2, 6). Висота – 8,5 см. Талія і стегна фігурки невиразні, сідниці плавні та округлі. Ноги мають вигляд суцільної конічної ніжки з ледь окресленою схематичною стопою. Поверхня виробу палевого кольору. Схожі фігурки зустрічаються на пам'ятках Трипільля етапу VI-VII (Крушельницька 2010, рис. 4, 1-2; Ткачук, Кочкін, Щодровський 2018, рис. 69, 1).

Всі знайдені керамічні вироби виготовлені з відмуленої глини з домішкою дрібнозернистого піску, поверхня марка, частково вкрита земляною пагиною, орнамент не зберігся. З огляду на риси

знахідок можна попередньо припустити, що пам'ятка в ур. Левада відноситься до етапу Трипілля VI-VII.

Заривинці. Між селами Заривинці і Переволока, в урочищі Дуброва, знаходиться кар'єр, який сьогодні не використовується (рис. 1, 4). У стінках його розрізу спостерігається вихід трипільського матеріалу, помітні фрагменти кераміки, крем'яні вироби. Від краю кар'єра поселення тягнеться у східному напрямку на орне поле. На полі також помітна велика кількість дрібних фрагментів трипільської кераміки, обмазки, виробів з кременю.

Матеріали з пам'ятки місцеві школярі приносили до Заривинецької гімназії. Здебільшого це вушка від посудин, невеликі фрагменти кераміки, на поверхні яких не зберігся розпис. Вироби зроблені з добре відмудленої глини без помітних домішок, випал якісний. З виразних фрагментів збереглися вінця та великий фрагмент тулуба посудин (рис. 4, 1, 3). Але найінформативнішим виявився фрагмент (ймовірно, горловина тонкостінного кубка), на поверхні якого зберігся розпис (рис. 4, 2). Малюнок з горизонтальних ліній різної товщини виконано чорною фарбою, а поверх зроблена штриховка з тонких вертикальних червоних ліній. Така штриховка притаманна розписам на посудинах шипинецької групи етапу Трипілля СІ. Наявність фрагмента кераміки з таким розписом дозволяє припустити, що пам'ятка відноситься до цього часу.

Переволока. Трипільське поселення розташоване на східній околиці с. Переволока (присадибні ділянки мешканців вул. Забріддя). Пам'ятка займає невисокий мис, утворений невеликим потічком, який впадає в р. Стрипу (рис. 1, 5). На цих полях трапляються фрагменти трипільських посудин та обмазки. Орнамент на кераміці не зберігся, а самі уламки через свою фрагментарність малоінформативні для визначення відносної хронології пункту. Проте, цікавою є знахідка антропоморфної статуетки, знайденої на початку 2000-х рр. (сьогодні вона зберігається в музеї при Заривинецькій гімназії), опис якої подаємо нижче.

Фрагмент масивної жіночої статуетки (верхня частина виробу до талії) (рис. 3). Висота – 12,5 см. На дископодібній голівці зашипом сформовано ніс. На обличчі, по обидва боки від носа, зроблено по наскрізному отвору, ще по чотири отвори зроблено при лівому краю голови (очевидно, що такі отвори були і при правому краю голови, але він пошкоджений сколом). Обличчя злегка підняте догори. Шия широка і коротка. Руки мають вигляд коротких конічних плечових відростків з наскрізними отворами по центру. Тулуб плаский, спина пряма. На тулубі помітні невеликі конічні виступи, які передають груди. Поверхня палевого кольору, частково вкрита земляною патиною. Тісто з добре відмудленої глини без помітних домішок.

Статуетки з такою морфологією відомі на етапі Трипілля СІІ. У регіоні територіально найближчі аналогії віднаходимо на пам'ятках кошиловецької групи (Nadaczek 1914, tab.). У зв'язку з цим можна припустити, що пам'ятка відноситься до пізнього Трипілля.

Якщо поглянути на археологічну карту трипільських пам'яток Тернопільщини, то можна помітити, що кількість пунктів значно зменшується з півдня на північ. Але, ймовірно, це не завжди пов'язано з меншою кількістю пам'яток, але і з меншим рівнем вивчення території. Наприклад, станом на 1981 р. у м. Бучач та в одноіменному районі на північ від міста було відомо два трипільські поселення (Черниш 1981, с. 238), пізніше було відкрито ще два. Натомість, при обстеженні навіть невеликого відрізка території лівого берега р. Стрипи, відзначаємо активне заселення цих теренів носіями трипільських традицій у різні періоди: від етапу VI до етапу СІІ. Прикметно, що топографічно – це підвищення на місцевості та мисоподібні виступи поблизу струмків і річок, що може свідчити про неспокійні часи і потребу в захисті поселень.

ЛІТЕРАТУРА

- Кравець, В.П. 1952. *Археологічні дослідження на Поділлі в 1952 р. (звіт про роботу трипільського загону Подільської археологічної експедиції)*. Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. № 5. Од. зб. № 120. 40 арк.
- Кравець, В.П. 1955. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье. *Краткие сообщения Института археологии*, 4, с. 133-136.
- Крушельницька, Л. 2010. *Археологічні дослідження в селі Спас*. Коломия: МПП «Талія».

- Ситник, О.С. 1993. Поселення Бучач I та його місце серед трипільського масиву Подністров'я. *Трипільська культура на Україні (до 100-річчя відкриття)*. Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. Львів (б. в.), с. 58-60.
- Ситник, О.С., Ягодинська, М.О. 2003. Нове трипільське поселення Бучач. *Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею*. Тернопіль (б. в.), с. 38-46.
- Ситник, О.С., Ягодинська, М.О. 2012. Охоронні розкопки трипільського та слов'янського поселень в Бучачі. В: Отрощенко В.В. (ред.). *Земледельці и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы*. Киев: ИА НАНУ; Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 187-202.
- Ткачук, Т., Кочкін, І., Щодровський, Р. 2018. *Багатошарове поселення Більшівці (ур. Кути) на Верхньому Подністров'ї (дослідження 2000 р.)*. Т II. Галич; Івано-Франківськ: ТЗОВ «ВГЦ» «Просвіта».
- Черниш, О.П. (ред). 1981. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку*. Київ: Наукова думка.
- Черновол, Д.К., Рижов, С.М., Осаульчук, О.М. 2005. Охоронні роботи на трипільському поселенні Підзамочок I на Тернопільщині. *Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 р., 7*, с. 218-219.
- Яковишина, Я. 2008. Поселення Бучач-I та його місце серед трипільських пам'яток Середнього Придністров'я. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 11, с. 25-34.
- Яковишина, Я. 2023. Археологічна карта пам'яток етапу Трипілья BI-BII у Середньому та Верхньому Придністер'ї. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 27, с. 95-131. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2023-27-95-131>.
- Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie*. 1924. Dr. II, T. II, № 2. Lwów (б. в.).
- Hadaczek, C. 1914. *La colonie industrielle de Koszytowiec (arond.-t de Zaleszczyki) de l'époque énéolithique. Album des fouilles*. Léopol (б. в.).
- Kozłowski, L. 1924. *Młodsza epoka kamienna w Polsce*. Lwów (б. в.).
- Kozłowski, L. 1930. *Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach, Buczaczu*. Lwów (б. в.).

Yana Yakovyshyna

PhD, Senior researcher at the Department of Archaeology,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine

Ivan Kladochnyi

director of the Zaryvyntsi Gymnasium
of the Buchach City Council

TRYPILLIA SITES NEAR BUCHACH

The article examines archaeological findings, namely ceramic products, found during a surface survey at several points north of the city of Buchach in the Ternopil region. These settlements are in Buchach, Pidzamochok, Rukomysh, Zaryvyntsi, Perevoloka. All of them are located along the river Strypa, on its left bank. The materials represent the Cucuteni-Trypillia community at various stages of its existence. An attempt was made to establish the relative chronology of these settlements. when surveying even a small section of the territory of the left bank of the Strypa River, we note the active settlement of these areas by the bearers of Trypilian traditions in different periods: from stage Trypillia BI to stage Trypillia CII. It is noteworthy that topographically it is an elevation in the terrain and cape-like protrusions near streams and rivers, which may indicate turbulent times and the need to protect settlements.

Keywords: Cucuteni-Trypillia, ceramics, anthropomorphic plastic, settlement, pottery.

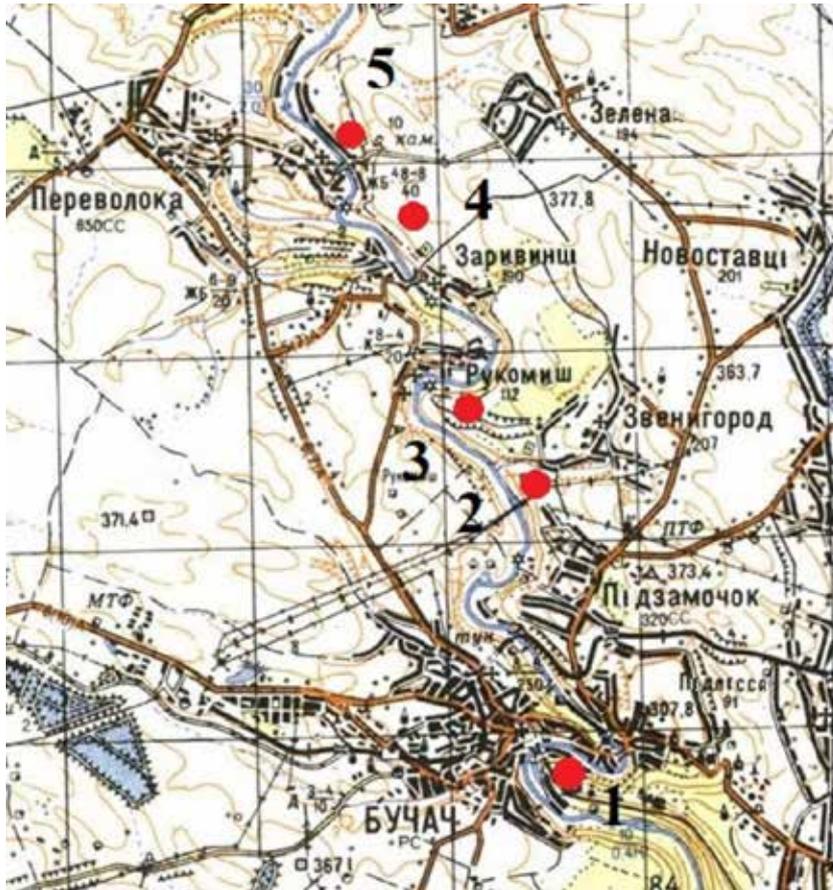

Рис. 1. Мапа трипільських пам'яток на лівобережжі р. Стрипи в північних околицях м. Бучач.
1 – Бучач I; 2 – Підзамочок I; 3 – Рукомиш ур. Левада;
4 – Заривинці ур. Дуброва; 5 – Переволока

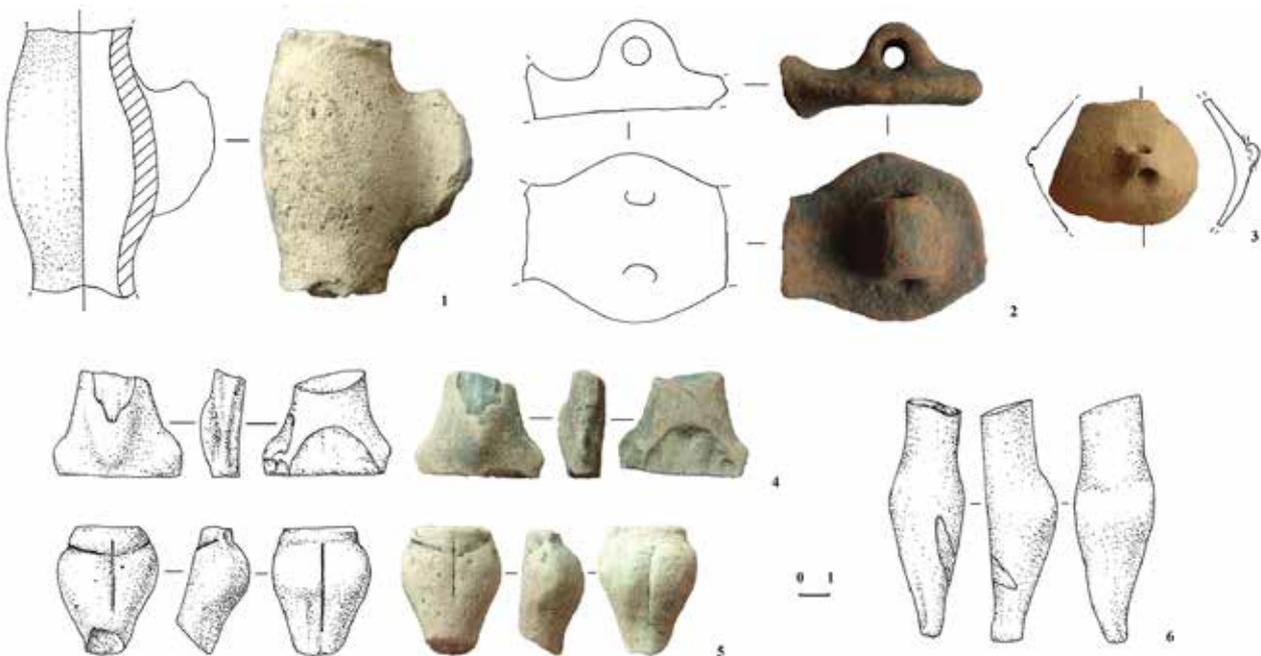

Рис. 2. Керамічні вироби.
1-6 – Рукомиш ур. Левада

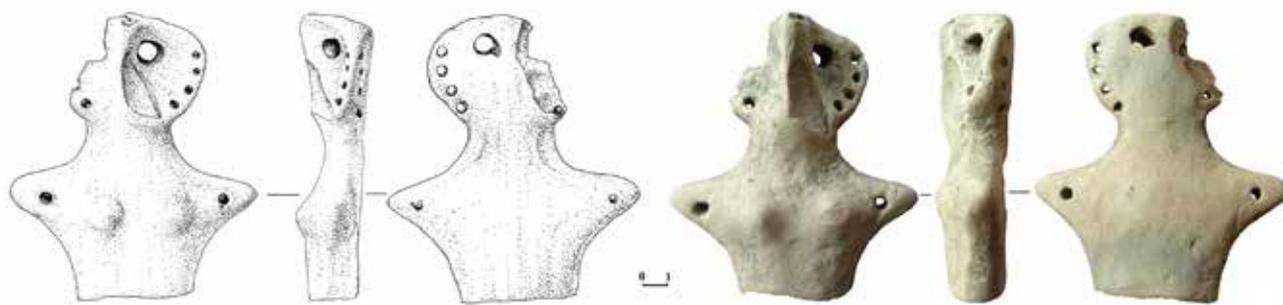

Рис. 3. Керамічні вироби. Переволока

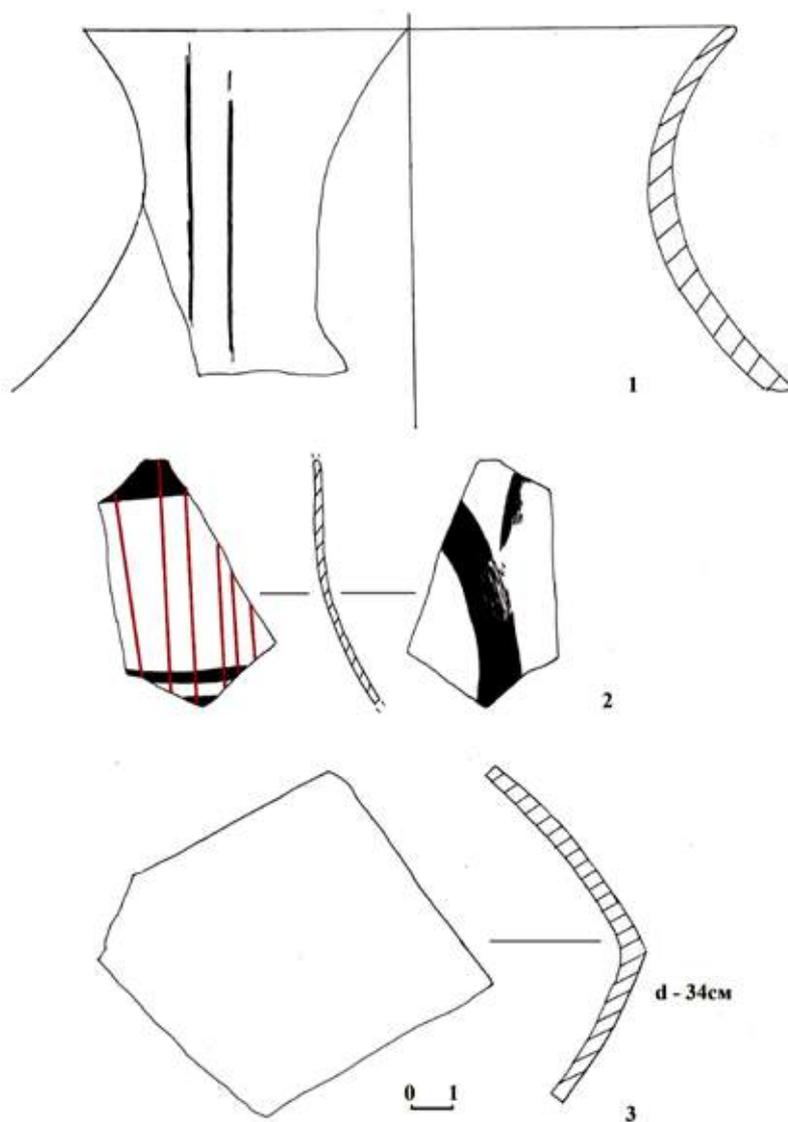

Рис. 4. Фрагменти посудин. Заривинці ур. Дуброва